

ISTORIE
CONTEMPORANĂ

Maria Bucur este profesoară de istorie și studii de gen la Indiana University, Bloomington, SUA. Este autoare a volumelor *Gendering Modernism: A Historical Reappraisal of the Canon* (2017), *The Century of Women: How Women Have Transformed the World since 1900* (2018) și editoare a lucrărilor *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (2001, împreună cu Nancy Wingfield), *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe* (2006, împreună cu Nancy Wingfield). În limba română a publicat volumele *Eugenie și modernizare în România interbelică* (2005) și *Eroi și victime: România și memoria celor două războaie mondiale* (2019).

Mihaela Miroiu este profesoară de științe politice la Școala Națională de Studii Politice și Administrative, București. Este inițiatoare a studiilor feministe și a studiilor de gen din România, a primului masterat de studii de gen și a școlii doctorale de științe politice. Cărțile ei de autoare sunt *Convenio: Despre natură, femei și morală* (1996), *Drumul către autonomie: Teorii politice feministe* (2004), *R'Estul și Vestul* (2005, coautor Mircea Miclea), *Neprețuitele femei: Publicistică feministă* (2006), *Dincolo de îngeri și de draci: Etica în politica românească* (2007). În calitate de editoare, a publicat volumele *Lexicon feminist* (2002, împreună cu Otilia Dragomir), *Patriarhat și emancipare în istoria gândirii politice românești* (2002, împreună cu Maria Bucur), *Ideologii politice actuale: Semnificații, evoluții și impact* (2012).

MARIA BUCUR
MIHAELA MIROIU

NAȘTEREA
CETĂȚENIEI
DEMOCRATICE

FEMEILE ȘI PUTEREA
ÎN ROMÂNIA MODERNĂ

Traducere din engleză și adaptare
de Magda Dragu și Mihaela Miroiu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Iulia Vladimirov
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Corina Roncea, Veronica Dinu

Tipărit la Real

Maria Bucur, Mihaela Miroiu
*Birth of Democratic Citizenship:
Women and Power in Modern Romania*
Indiana University Press, 2018

© HUMANITAS, 2019

ISBN 978-973-50-6615-4
Descrierea CIP este disponibilă
la Biblioteca Națională a României.

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin email: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021 311 23 30

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	11
<i>Lista abrevierilor</i>	13
<i>Introducere</i>	15
1. Femeile: din trecutul către prezentul României.	
Scurtă introducere istorică	45
2. Bărbații: normele de gen în familie	82
3. Copiii: cea mai mare realizare a vieții mele	120
4. Munca și satisfacția personală	146
5. Comunitățile: dincolo de familie, dincoace de stat	170
6. Comunismul: un patriarhat de stat	202
7. Față în față cu capitalismul și construcția democrației	251
<i>Concluzii</i>	299
<i>Bibliografie</i>	313

Celor 101 cautoare din județul Hunedoara

Cuvânt înainte

Cartea de față a apărut la finele lui 2018 în Statele Unite, la Indiana University Press, la nouă ani de la debutul cercetării noastre. Desigur că traducerea ei în limba română a reprezentat un obiectiv încă de la început; lucrarea a fost concepută inițial pentru un public internațional. Un astfel de public are nevoie și de o categorie aparte de explicații pe care, de regulă, le oferim mai restrâns publicului românesc, având în vedere presuposițiile referitoare la mai buna înțelegere a contextului. Totuși, nu am eliminat decât puține astfel de explicații de fond, pentru bunul motiv că și în România publicul mai tânăr a trăit o altă istorie decât cea a majorității repondentelor noastre. Istoria trăită începe, de bună seamă, cu fiecare om și cu fiecare generație. Ceea ce ne-a precedat face parte dintr-un trecut consemnat sau nu, despre care învățăm sau nu, pe care îl înțelegem sau nu, dar cu care nu putem empatiza la fel cum o facem cu istoria căreia îi suntem parte directă.

Pe parcursul cercetării și prelucrării rezultatelor, al elaborării diferitelor variante de manuscris, dar și pe parcursul intervalului cuprins între publicarea versiunii în limba engleză și a celei în limba română istoria a avut dinamica ei. Pe cât a fost posibil, am actualizat datele, cel puțin pe cele statistice.

În același timp, am încercat să încorporăm, măcar la nivel de interpretare, schimbările care au avut loc în zona Hunedoarei în ultimii 8-9 ani. Niciodată nu putem ține pasul pe deplin cu prezentul. El este la fel de fluid ca viața însăși. Prin urmare, ediția românească încorporează o interpretare care dă seama preponderent de nașterea și evoluția cetățeniei democratice a femeilor până la data la care a avut loc cercetarea, cu câteva adaosuri sau mici schimbări de parcurs. Ceea ce a rămas complet neschimbat în toate etapele sunt răspunsurile interviuatelelor noastre, respectiv ale celor pe care le considerăm coautoare ale cărții. Ne exprimăm întreaga grațitudine față de aceste femei și sperăm că ediția în limba română onorează contribuția lor, dincolo de muncă și familie, la istoria nașterii și creșterii cetățeniei democratice, dar mai ales la înțelegerea acestui formidabil travaliu.

Femeile: din trecutul către prezentul României

Scurtă introducere istorică

În ultimele două decenii, istoricii și cercetătorii din alte domenii au început să exploreze istoria femeilor din România. Unii dintre ei au publicat cercetări privitoare la mișcarea feministă, în timp ce alții au început să integreze genul în analizele sociale și politice ale trecutului recent (Bolovan *et al.* 2009; Bucur 2017; Cheșchebec 2005; Jinga 2015; Massino 2007; Văcărescu 2014; Ciupală 2017). Totuși, până în prezent nu există o istorie comprehensivă a femeilor din România. În cele ce urmează oferim doar contextul necesar studiului nostru și o schiță a istoriei femeilor în România modernă. Această prezentare examinează instituțiile (politice, legale și culturale) și practicile (sociale, economice și culturale) care au determinat participarea femeilor în societatea românească din secolul al XVIII-lea, până la sfârșitul secolului XX. Fără acest context, structura instituțională care a ajutat la definirea normelor de gen și a potențării limitate a femeilor rămâne invizibilă. În volum ne vom referi la momente din această cronologie, atunci când ne ajută să clarificăm expunerile respondentelor noastre.

*Țările Române înainte de 1859:
subordonarea legală a femeilor*

Înainte de 1859, când Marile Puteri au recunoscut autonomia Principatelor Române, nu exista un stat numit România. În secolul al XVIII-lea, principatele Moldovei și Valahiei plăteau tribut Imperiului Otoman, iar în schimb Poarta Otomană nu se implica în afacerile interne și ale elitelor țării. În aceeași perioadă, Transilvania (care s-a unit cu România după încheierea Primului Război Mondial) făcea parte din Imperiul Habsburgic. Deși Transilvania se bucura de o relativă autonomie, era complet integrată în structurile administrative habsburgice. Aceste regimuri politice au folosit identitatea religioasă, statutul de clasă/economic și etnia pentru a defini personalitatea legală a femeilor, protejarea drepturilor și a proprietăților lor, precum și așteptările sociale la care erau supuse.

În Valahia și Moldova, înainte de 1859 interesele statului erau strâns legate de cele ale boierilor dregători. La fel ca în mare parte din Imperiul Otoman, funcționarii de aici aveau un interes scăzut față de educația femeilor, drepturile lor sau orice altă formă de schimbare socială fundamentală a condiției acestora. În plus, aparatul de stat era slab, iar funcțiile lui erau personalizate și limitate ca scop (Vintilă-Ghițulescu 2004).¹ Pentru majoritatea oamenilor din Principate, Biserica Ortodoxă era de fapt unica instituție la care se raportau în viața de zi cu zi. Așadar, dacă soarta femeilor depindea de toanele elitelor masculine conducătoare, ea depindea și mai mult de învățăturile Bisericii Ortodoxe, un bastion al tradiției și al privilegiilor patriarhale.

1. Armata a constituit o excepție notabilă. Serviciul militar a jucat un rol important în viețile bărbaților, în special în perioadele marcate de conflicte internaționale.

Învățăturile Bisericii stăteau la baza legilor care guvernau toate aspectele vieții individuale, incluzând căsătoria, accesul la proprietate și moștenirea. Biserica a adunat aceste învățături (norme) într-un compendiu din 1652, *Îndreptarea legii. Pravila Cea Mare* (Rădulescu *et al.*, 1962). Aceste norme se aplicau numai creștinilor ortodocși din Principate, iar ei reprezentau majoritatea populației. Nu se aplicau evreilor, catolicilor sau musulmanilor. (Protestanții aveau o prezență semnificativă numai în Transilvania.) Implicit, membrii acestor minorități religioase erau supuși tradițiilor și restricțiilor congregațiilor respective.

Îndreptarea legii prezintă femeile drept o categorie fundamental diferită de bărbați în privința firii, a identității, a obligațiilor și drepturilor, ca membre ale acestei congregații. Biserica descria natura femeilor drept slabă și predispusă la păcat. Definea funcția reproductivă a femeilor și sexualitatea lor în mod normativ și considera că gândirea (rațiunea) femeilor este inferioară celei bărbătești (Rădulescu *et al.* 1962). Pe aceste premise s-au dezvoltat normele de gen și regulile care guvernau fiecare aspect al interacțiunilor umane, de la căsătorie la activitatea economică.

Biserica cerea ca toți indivizii (cu excepția călugărilor) să se căsătorească și indica faptul că acesta era cel mai important contract pe care îl puteau încheia pe parcursul vieții lor. Căsătoria era și un mijloc de a controla femeile. În consecință, Biserica recomanda ca fetele să fie încurajate să se mărite devreme; se considera că o fată de 12 ani era suficient de pregătită pentru măritiş, pentru că menstruația începe adeseori la această vârstă, iar de la vârsta de 17 ani puritatea sexuală a miresei putea fi pusă la îndoială (Rădulescu *et al.* 1962). Sfătuind părinții să își mărite fetele de foarte tinere, Biserica sugera că activitatea sexuală și reproductivă constituie un element decisiv, care le hotăra normele de gen. Cu alte cuvinte, reducea implicit femeile la biologia lor. În schimb, Biserica îi sfătuia pe bărbați să se căsătorească mai

târziu, ideal între 18 și 24 de ani. În calitate de capi ai gospodăriei, bărbații trebuiau să dea dovadă de judecată bună și de moderație creștină, calități morale pe care se presupunea implicit că erau capabili să le dezvolte, spre deosebire de femei. Prin contrast, reiese că Biserica și societatea puneau preț mai degrabă pe capacitățile emoționale și intuitive ale femeilor decât pe cele raționale și morale.

Ca stăpâni ai gospodăriei, bărbații controlau din punct de vedere legal atât soarta minorilor, cât și pe cea a femeilor din casă. Femeile intrau în căsnicie ca persoane care datorau ascultare soților lor, aducând cu ele zestre, ca să-și acopere cheltuielile. Deși zestrea aparținea în principiu soției, legea o obliga să o cedeze soțului, căci el era responsabil pentru binele ei social. În termeni mai generali, femeile aveau puțină sau nici o putere asupra bogăției/dreptului de proprietate al casei lor în timpul căsătoriei. De exemplu, deși o soție putea să moștenească direct o proprietate lăsată de un părinte decedat, ea nu putea semna contracte sau exercita alte forme legale de activitate fără acordul soțului ei (Vintilă-Ghițulescu 2004, 2009).¹

Divorțul nu era o opțiune realistă pentru majoritatea femeilor. În Țara Românească, mai puțin de două sute de divorțuri au fost înregistrate în secolul al XVIII-lea. Cum populația principatului crescuse la 700.000 de locuitori la sfârșitul secolului, această statistică sugerează faptul că divorțul era privit cu rețineră și rareori încerca cineva să divorțeze.² Totuși, femeile au inițiat mai multe acțiuni de

1. Existau și excepții de la acest tablou general. Totuși, ele aveau în vedere tați remarcabili și/sau extraordinar de bogați. Printre boieri, unii bărbați au lăsat acte care garantau moștenire egală fetelor și băieților și se asigurau că ficele controlau moștenirea primită. Voievodul trebuia să aprobe aceste acte direct, ceea ce evidențiază statutul excepțional al acestor cazuri, chiar și printre cei bogați (Fotino 1925).

2. Un important studiu despre căsătorie și divorț în secolul al XVIII-lea oferă un portret detaliat asupra felului în care funcționau

divorț decât bărbații. În general, plângerile lor aveau în vedere abandonul (de exemplu, soțul dispăruse de ani de zile și femeia nu putea să își vândă zestrea sau altă proprietate) sau abuzul (de exemplu, soțul își bătea soția). Plângerile femeilor ajungeau de obicei la urechile adesea surde ale preoților și ocazional ale voievozilor – dacă partea afectată făcea parte din boierime –, care puteau rezolva asemenea situații. Soțiilor li se spunea adesea să se împace cu cei care le abuzau. Mărturiile lor erau puse la îndoială și câteodată femeile erau umilite în public. Dintre cele refuzate, nici una nu a făcut apel la reexaminarea cererii de divorț. În cazurile rare în care femeii i se dădea dreptate, Curtea nu garanta aplicarea deciziei de divorț. Pentru a-și urmări soțul, soția trebuia să folosească finanțele proprii. Dacă putea plăti un vătaf care să îi înapoieze cu succes proprietățile, femeia divorțată putea încerca să își reînceapă viața, deși trebuia să facă față oprobriului general referitor la divorț și în special celui îndreptat împotriva femeilor divorțate.

Cum majoritatea femeilor se măritau devreme și nu divorțau niciodată, ele rămâneau dependente legal și economic de tații lor, de soți și câteodată de fiii lor. *Îndreptarea legii* stipula că femeile pot locui numai în casa tatălui sau a soțului (Rădulescu *et al.* 1962, 243). Numai văduvele puteau spera să își moștenească locuințele. Așadar, cea mai mare parte a vieții lor, femeile aveau un statut de subordonare în propria gospodărie. Orice autoritate pe care femeile puteau să o exercite în casă era informală și vulnerabilă, pentru că îi lipsea recunoașterea legală.¹ În plus, Biserica Ortodoxă îi sfătuia pe bărbați să își bată soțiile des, dar nu într-atât încât să nu poată munci, pentru a le aminti de

căsniciile, bazat pe cazurile de divorț înregistrate de autorități (Vintilă-Ghițulescu 2004).

1. Cu excepția cazurilor rare de adulter al soțului, în care fuseseră de față martori.

poziția lor socială inferioară, dar și pentru a elimina por-nirile rele din mintea lor (Rădulescu *et al.* 1962, 119).¹ Nu existau învățăături ale Bisericii care să le ajute pe femei să devină persoane autonome sau capabile de autoritate morală și, implicit, legală.

Femeile primeau foarte puțină educație formală. Rata de analfabetism în rândul femeilor era foarte ridicată în Principatele Române și nu a scăzut sub 90% decât în secolul XX (Murgescu 2010). Majoritatea femeilor din mediul rural erau analfabete, la fel ca majoritatea bărbaților. Când instituțiile de educație au început să se dezvolte, la începutul secolului al XIX-lea, acestea erau destinate exclusiv băieților (Tipei 2016). Numai după formarea statului român, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (1859), educația fetelor a devenit un subiect de interes, transferat uneori în politici publice. În consecință, femeile aveau foarte puține cunoștințe despre legi, instituțiile statului sau cultura scrisă. Cunoștințele transmise de preoții ortodocși duminica reprezentau cu siguranță singura formă de educație oarecum formală și normativă a femeilor.

Zilele femeilor erau ocupate cu munca productivă și reproductivă. O mare parte a secolului al XIX-lea femeile au lucrat predominant în agricultură, obținând o varietate de produse agricole, de la brânză la țuică. Un număr mic de proprietari latifundiari controlau majoritatea terenurilor agricole. Cei care locuiau la sate, indiferent de sex, lucrau de dimineața, până la apusul soarelui (Hitchins 1996). În unele comunități, țăranii liberi erau posesori de pământ, și acolo femeile lucrau alături de bărbați, la câmp sau acasă (Stahl 1980). Unele femei participau la viața economică prin munca de artizanat la scară mică, incluzând țesutul, brodatul și prepararea de pro-

1. *Îndreptarea legii* conține un capitol intitulat „Cum, când și în ce fel îi este permis unui bărbat să își bată soția” (Rădulescu *et al.* 1962, 119–120).

duse culinare. Profiturile rezultate din tranzacțiile de piață aparțineau însă capului gospodăriei, în consecință, soțului.

Munca de câțiva ani ca servitoare în casă, care oferea femeilor tinere din vest, provenind din familii sărace, o mai mare autonomie socială și economică începând din zorii epocii moderne, nu s-a dezvoltat în Principate, mai ales din cauza gradului scăzut de urbanizare. În plus, acest tip de practici de muncă încălca codurile morale ale Bisericii Ortodoxe, care cereau ca femeile să locuiască cu tații sau soții lor. Dintre femei, numai roabele și iobagele locuiau în casele altora.¹ Biserica susținea instituția robiei și era cel mai mare proprietar de robi din Principate. Deși avem recensăminte parțiale, observații ale călătorilor străini și câteva documente oficiale de judecată privitoare la bătăi, nu avem dovezi istorice de la femei, despre propria lor viață. În consecință, știm foarte puțin despre existența lor ca roabe (iobage), despre calitatea vieții lor sau despre abuzurile la care au fost supuse (Achim 1998).

Roabele, care erau aproape exclusiv de origine rromă, erau vândute, cumpărate și folosite pentru diverse forme de muncă, inclusiv pentru servicii sexuale (Achim 1998). Femeile de origine rromă lucrau în gospodăriile și pe proprietățile boierilor, ale Bisericii Ortodoxe și ale statului. *Îndreptarea legii* și alte documente ale Bisericii menționează statutul legal și moral al roabelor în privința căsătoriei, a moștenirii și a drepturilor de proprietate. Femeile născute în robie sau care ajunseseră roabe nu aveau nici un fel de protecție împotriva violului sau a oricărei alte forme de abuz

1. Robii erau oficial proprietatea stăpânilor lor, care atribuiau condiții de gen diferite celor care locuiau în aceste condiții. În vreme ce bărbații erau folosiți pentru munca fizică dificilă și alte munci calificate (îngrijirea cailor), femeile erau folosite pentru munca câmpului, sau, dacă un proprietar favoriza o femeie din punct de vedere fizic, ca lucrătoare în casă ori pentru sclavie sexuală.

fizic. În schimb, proprietarii puteau acționa vinovații în judecată, ca parte vătămată, dacă o altă persoană liberă le distrugea „proprietatea“.

*Drumul către statul modern:
excluderea explicită a femeilor din polis*

Deși la mijlocul secolului al XVIII-lea Constantin Mavrocordat a abolit șerbia în Principatele Române, o serie de practici ilegale au continuat să îi lege de glie pe țăranii care nu aveau pământ în proprietate, până la 1864. În consecință, bărbații și femeile care lucrau pe moșiile mari sufereau adeseori abuzuri.

În ciuda plângerilor înregistrate împotriva acestor practici ilegale, șerbia și robia au continuat până după alegerea lui Alexandru Ioan Cuza (Hitchins 1996). În 1864, Cuza a promulgat un cod civil care a dus la emanciparea robilor, a scos în ilegalitate orice mijloace care permiteau continuarea informală a șerbiei și a expropriat (secularizat) multe dintre pământurile Bisericii Ortodoxe. Cuza a fost detronat cinci ani mai târziu, în principal datorită nepopularității acestor reforme și a poziției sale critice față de puterea economică și politică a Bisericii.

În același timp, Cuza nu a fost în favoarea drepturilor femeilor. Codul civil pe care l-a promulgat a rămas practic intact până la preluarea puterii de comuniști. Acest cod a tratat femeile în mod explicit ca cetățene de rangul doi, limitând în continuare drepturile lor de proprietate și neacordându-le nici un drept politic. De-abia în 1932 femeile măritate din România au câștigat drept de control asupra proprietăților lor și dreptul de a semna contracte fără aprobarea soțului (Ciocalteu 1936).

Deși situația legală și politică a femeilor nu s-a îmbunătățit între 1864 și 1932, ele s-au bucurat de noi oportunități

de educație datorită eforturilor unor feministe ca Eugenia Reuss Ianculescu (1866–1938). În marile centre urbane precum București și Iași s-au deschis școli de fete (primare și secundare), iar familiile bogate și-au trimis fiicele în străinătate pentru o educație mai avansată. De exemplu, Alexandrina Cantacuzino (1876–1944), care a devenit o lideră feministă de marcă după Primul Război Mondial, a făcut parte din această generație timpurie de femei aristocrate care au avut mijloace să studieze în Franța (Cheșchebec 2006).

La sfârșitul secolului al XIX-lea, majoritatea feministelor s-au concentrat pe educația femeilor. Eforturile lor au beneficiat de mai mult sprijin decât agenda ambițioasă privitoare la sufragiu a unor facțiuni mai mici ale mișcării feministe (Bucur 2007; Mihăilescu 2002). Feministele orientate spre educație aveau scopuri radicale, incluzând creșterea cheltuielilor publice pentru educația femeilor, dincolo de disciplinele „tradiționale” femeiești (ca de exemplu muzica, limbile străine, literatura, economia în gospodărie). Ele s-au luptat de asemenea pentru ca femeile să aibă acces la o varietate de profesii noi, specifice statului modern. Astfel, femeile au trecut examene care le-au permis să devină nu doar profesoare în școlile de fete, dar să practice și profesii precum cea de doctoră, avocată, arhitectă sau ingineră. Femeile românce nu au rămas în urma celor din Germania sau America din acest punct de vedere. În special după anii 1890, lupta pentru educație și egalitate profesională a femeilor din România, Europa de Vest și America avea asemănări marcante.

Sarmiza Bilcescu (1867–1935) a fost una dintre cele mai ambițioase și, din unele puncte de vedere, una dintre cele mai împlinite feministe ale perioadei. Ea a contestat interdicția care le interzicea femeilor să studieze dreptul sau să practice avocatura. O elevă strălucită, Sarmiza Bilcescu era, la vârsta de 17 ani, cea mai tânără și singura studentă